

Makrokosmos V

Enn Kasak, Roomet Jakapi

Teesid

Uusaja loodusteadlaste ja mõtlejate töödes oli olulisel kohal inimese surma ja uuestisünni teema. Sellega kaasnes arutelu selle üle, kas uuesti sündiv inimene on sama, kes suri, või sellega sarnane, s.t numeerilise ja kvalitatiivse identsuse teema. Olulise tähtsusega olid arutelud hinge surematusest, hinge elamise ja tegutsemise võimalustest kehas ja väljaspool keha, hinge saatusest pärast inimese surma jne. 17. sajandi Inglismaal olid mõtlemise aluseks anglikaani kiriku tõekspidamised hinge täielikust surematusest. John Locke tõstatas mh ka küsimuse hinge moraalsest vastutusest, seda just surmajärgse saatuse seisukohalt. Levinuim seisukoht oli tol ajal siiski see, et inimese surmaga sulguvad ka tema võimalused patte heastada, taevased naudingud või põrgupiinad saavad siiski tasuks maapealses elus korda saatetu eest.

Märksõnad: hinge surematus, "hinge uni", kvalitatiivne identsus, materialism, numeeriline identsus, taassünd, uusaja filosoofia

Roomet Jakapi: Nüüd räägime lähemalt mõnedest filosoofilistest või isegi teaduslikest probleemidest seoses surnute ülestõusmisega. Surnute ülestõusmine tähendab lihtsalt öeldes seda, et maailma lõpu ajal hauad avanevad, surnud ärkavad ellu ning astuvad oma ihu ja hingega viimsepäevakohtu ette. Siit kerkib kohe huvitav filosoofiline probleem: eeldatavasti premeeritakse taevas või karistatakse põrgus sedasama inimest, kes elas maa peal. Mille alusel saab üldse väita, et mingi maa peal elanud inimene ja mingi surnust üles tõusnud inimene on üks ja seesama inimene?

Enn Kasak: Identsuse ja eriti persooni identsuse ehk personaalidentiteedi probleem on tõepoolest väga tõsine filosoofiline probleem. Kas mingi konkreetne inimene, nt rögisev surmatõves 85-aastane vanataat on seesama inimene, kes sündis imearmsa ja terve lapsena kunagi 85 aastat tagasi? Ja kui jutt on tõepoolest ühest ja samast inimesest, on ta siis täpselt seesama inimene (numeeriliselt identne) või on ta samasugune inimene (kvalitatiivselt identne)? Kas ma olen täna samasugune kui eile või olen ma täna täpselt sama, kes ma olin eile? Kas need erinevused, mis mul on võrreldes eilsega, on olulised? Need küsimused on jätkuvalt aktuaalsed ka tänapäeval.

<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr29/kosmos.pdf>

Numeerilise ja kvalitatiivse identsuse erinevuse selgituseks võiks veel tuua ühe väga vana näite: mingist suuremast pronksikogusest valatakse kaks pronkskuju. Kas need kaks kuju on tehtud samast metallist või samasugusest metallist? Väga sageli kipub vastaja ütleva, et need kujud on valatud samast metallist. Aga ei ole ju! Sest täpselt samast metallist saab teha ainult ühe kuju. Selle kuju võib ära lõhkuda, sellest samast metallist võib siis valada nt kolmanda kuju. Kuid esialgselt valatud teine kuju on tehtud samasugusest metallist nagu esimene (või kolmas) ja mitte täpselt samast metallist.

Kui jutt on ülestõusmisest ja sellele järgnevast õiglasest kohtumõistmisest, tundub esialgu, et ellu ärganud inimene peaks olema surnud inimesega numeeriliselt identne. Kuid üles äratatud inimene ei saa mõnes mõttes mitte kuidagi olla täpselt sama inimene, kes suri. Surma ja ülestõusmist kogenud inimene peaks tunduvat erinevama inimesest, kellel selline kogemus puudub. Näib, et on väga kahtlane rääkida täpselt samast inimesest läbi kogu surma ja elluärkamise protsessi. Kuid õiglane kohtuotsus tuleb ju ikkagi langetada!

Roomet Jakapi: Nii või teisiti pidi ju eeldama, et see on seesama inimene, saagu talle siis osaks taevased naudingud või põrgupiinad. See inimese või isiku samasuse eeldus on siin niikuinii sees. Karistada tuleb ikka seda, kes on süüdi, ning premeerida seda, kes on hästi käitunud. Eelkõige tagab samasuse see, et pärast ülestõusmist on inimesel seesama hing, mis maa peal elades. Samas muutub siin oluliseks ka keha, sest põrgus toimub muu hulgas kehaline piinamine ja taevast toimub muu hulgas naudingute edastamine inimese eeterliku keha kaudu. Niisiis ei ole üheselt selge, mis teeb inimesest just sellesama inimese. Siin on mitmeid võimalusi. Kas lisaks samale hingele peab surnust ülestõusjal olema ka seesama keha, mis oli maa peal? Kui inimesed äratatakse, siis misuguses vanuses peaksid nende kehad olema?

Enn Kasak: Võime näiteks ette kujutada, et keegi on teinud oma kätega palju pattu ning seejärel on ta kätest ilma jäänud ja sellisena surnud. Nüüd oleks ebaõiglane, kui põrgus ei saaks pattu teinud kehaosi nuhelda. Kui keegi suri nt nälga, kas ta peaks üles ärkama näljast kurtunu või natuke kopsakamana? Pole sugugi selge, kas inimese peaks üles ärkama just sellises hetkevariandis, nagu ta suri.

Siinkohal tasuks veel kord meenutada Mark Twaini, kes püüdis muu hulgas selgitada, millises vanuses peaks olema paradiisi pää-

senud inimene. Kui ma sain maa peal 80 aastat vanaks, kas ma pean siis ka paradiisis olema sama vana, isegi kui ma seda ise ei soovi? Mark Twain kirjeldab paradiisi, kus inimene saab olla just nii vana, nagu ta ise tahab. M. Twaini arvates jääb inimene selle vanuse juurde, kus ta tundis ennast olevat oma vaimsete võimete tipus. Muidugi pole see tõsine taevakirjeldus, vaid on pigem hea näide, kuidas ülestõusmine võib tekitada keerukaid küsimusi kõige ilmsemates üksikasjades.

Roomet Jakapi: Keerukaid probleeme seoses keha ülestõusmisega on teisigi. Näiteks on selge, et keha on vahepeal ära lagunened. Paremal juhul on säilinud mõned luud-kondid. Halvemal juhul võisid kannibalid või metsloomad inimese nahka pista. Ühe inimese liha satub siis teise inimese või metslooma kehasse ja muutub teatud mõttes või teatud määral osaks sellest. Aga kui nüüd surnud üles tõusevad ja nii kannibali kui ka ära söödud inimese kehad tuleb uuesti kokku panna, kellele see liha siis kuulub?

Enn Kasak: Sedalaadi probleemid muutuvad väga tõsiseks just uusajal. Keskajal võis ümmikusse sattunud mõtleja probleemi üle mitte liigselt muret tunda, sest küllap jumal asjad nii või teisiti lahendab. Uusajal aga, kui läheneme asjale teaduslikult, ei saa me enam probleemist mööda vaadata. Teame, et kannibalid on olemas, vähemalt tol ajal oli neid kindlasti. Teame, et mõned inimesed süüakse ära, ja teame sedagi, et ülestõusmine tabab nii sööjaid kui ka sööduid. Tegemist on täiesti korrektselt püstitatud teadusliku probleemiga, mida on ülimalt raske lahendada.

Roomet Jakapi: Mida me veel teame, on see, millest keha koosneb. Keha koosneb korpuskulitest. Ühe n-ö teadusliku hüpoteesi järgi võib Jumal lisada ülestõusvale kehale niisuguseid korpuskuleid, nagu ta vajalikuks peab, et tagada selle keha normaalne ülesehitus. Säärasel juhul osutub ilmselt olulisemaks hinge identsus, sest siis ei ole põhimõtteliselt nii tähtis, et see peaks ilmingimata olema seesama nendetsamadest osadest – korpuskulitest – koosnev keha.

Enn Kasak: See polnud siiski terav probleem, sest ka tollel ajal saadi aru, et korpuskulid jooksevad inimese elu jooksul n-ö kehast läbi, teisiti öeldes, oli olemas arusaam ainevahetusest. Jumalal puudub vajadus mingi keha kokku panna just täpselt nendetsamadest korpuskulitest, piisab, kui ta kasutab samasuguseid. Probleem tekib pigem vajadusest inimese keha muuta, võimaldamaks tal liikuda taevastes sfäärides. Küllap peaks siinkohal lühi-

dalt tutvustama Aristotelese (384–322 eKr) maailmasfääride õpetust.

Aristotelese õpetuse järgi on ümber maailma keskpunkti maaelemendi sfäär, seda ümbritsevad järjekorras vee-elementi sfäär, õhueleменти sfäär ja tuleelemendi sfäär. Need peaksid põhimõtteliselt ulatuma kuu orbiidi tasandini. Iga sfäär on järgmisest kümme korda mahukam. Üks osa maaelementi võib põhimõtteliselt muutuda kümneks osaks vee-elementiks ja vastupidi: üks osa vett võib muutuda kümneks osaks õhuks ja vastupidi. Sama kehtib vastavalt ka õhu ja tule kohta. Keskseks mõisteks sellistes arutluses on koha mõiste. Aristotelese järgi on mingi asja koht tema piirpind. Maaelemendi koha määrab veesfääri sisepind jne. Tulesfäärist kõrgemal asub viienda elemendi sfäär, sellest koosnevad taevakehad.

Sfääride teooria rakendamisel tekkis palju raskusi, nii näiteks kippus välja tulema, et nelja aine sfäärdest ei jätku Kuu orbiidini. Antud juhul pole detailid ehk eriti olulised, aga tähtis on see, et see oli väga tõsiselt võetav teooria. Elementidel on olemas loomulikud kohad ning neid iseloomustab loomulik liikumine oma koha suunas. Inimeste igapäevaelu maailmas liiguvad vee- ja maaelement allapoole ning õhu- ja tuleelement ülespoole. Viies element liigub oma maailmas täiuslikult, ringjoont mööda. Ja inimese keha, mis hinge kõrvale jättes teatavasti koosneb põhiliselt maast ja veest, ei saa loomulikult liikuda ülespoole. Nagu vesi, mida me valame, voolab alla, nagu kivi, mille lahti kangutame, kukub alla, nii peab ka maine keha kukkuma alla. Ei ole mingit võimalust, et see võiks liikuda ülemistesse sfääridesse. Õhu üle on olnud vaidlusi, kuid igaüks teab, et tuel on küll omadus liikuda ülespoole: pane lõke põlema ja jälgi leeki.

Ka viies element, kui ta pole oma loomikus kohas, liigub ülespoole, et hiljem teostada talle omaseid ringliikumisi kosmoses. Selleks, et inimene võiks üldse taeva õndsustest osa saada, on tõesti paratamatu, et tema keha peab muutuma, seda keha muudetakse, sest ta peab lendama üles kõrgematesse sfääridesse.

Hingede liikumiste kohta sfäärides on muidugi mitmesuguseid õpetusi. Näiteks Platoni (427–347 eKr) arvates sõidavad hinged vankris, mille ette on rakendatud kaks hobust, üks kisub neid n-õ õilsate ideede suunas ja teine kisub neid alla meeeliste ideede, meeeliste naudingute suunas. Kui hing saab oma sõiduki juhtimisega paremini hakkama, väärrib ta ka maises elus paremat positsiooni. Hingede liikumine oli tolleaegsele inimesele väga enesestmõiste-

tav, kuid teooriad võisid tugevasti varieeruda. Kõige kindlam on jääda aristotelliku tõlgenduse juurde.

Võtame siis teadmiseks, et teatud elementidest keha ei saa liikuda üles kõrgematesse sfääridesse, taevasse saab jõuda üksnes eeterlik keha. Põrgus piinatav keha võib koosneda maast ja veest, kuid seegi pole päris kindel, sest maisel kehal on kombeks hävida ja see ei tagaks karistuse igevest kestust. Nagu teaduses ikka, tekitab iga lahendatud küsimus aiva uusi.

Roomet Jakapi: Nende ettekujutluste konkreetne kinnitab meile jätkuvalt, et hinge ja keha rännak toimub ikka sellesamas universumis.

Enn Kasak: See konkreetne ja teaduslikkus on lihtsalt rabav. Näiteks märgati Aristoteelse sfääride teorias tösist vastuolu reaalsusega. Kuna veesfäär paikneb maasfääri kohal, jääb arusaamatuks, kuidas on üldse võimalik, et on olemas kuiva maad. Kuid selle olemasolu on vaieldamatu fakt. Õpetlased löid suure hulga vägevaid teooriaid selle vastuolu seletamiseks. Tooksin ka mõned näited.

Ühe õpetuse kohaselt ei lange veekera ja maakera raskuskese kokku. Nii ongi osa maad vee all, osa maad vee alt väljas.

Teine variant: iga tervik, mis koosneb osadest, kannab samasuguseid omadusi nagu osad. Veepiisad tõmbuvad laua peal kokku piskesteks keradeks. Selline omadus säilib ka ookeanil, mis tõmbub kokku suureks veehunnikuks, jättes teise poole maast kuivale.

Kolmas variant – astroloogiline maakuivamisteooria – väidab, et maismaa kohal liiguvad kuivatavad tähtkujud. Neist näidetest ehk piisab näitamaks, millise põhjalikkusega neid asju käsitleti.

Roomet Jakapi: Loomulikult rakendus see põhjalikkus ka ülestõusmise probleemile, niivõrd, kuivõrd see võimalikuks osutus. Milles täpselt see ülestõusmine seisneb, sõltub ka sellest, mis on toimunud surma ja ülestõusmise vahepeal. Kui eeldada, et vahepeal on hing elanud ja eksisteerinud kehast eraldi, siis ülestõusmisel toimub hinge ja keha taasühendamine. Kui aga hing ei ole muud kui kehasse puhutud eluhingus, siis on ta surnud ühes kehaga ja üles äratatakse inimene ehk hingestatud keha tervikuna.

Enn Kasak: Eelnevalt sai räägitud Aristotelse õpetusest, mis oli valdav keskajal ja mille mõju ulatus ka uusaega. Meid huvitaval ajalooajal ei rääkinud teadlased enam loomulikust liikumisest, vaid külgetõmbest, mida kirjeldab inglise loodusteadlase Isaack Newtoni (1642–1727) sõnastatud ülemaailmse gravitatsiooni sea-

dus. Maa, vesi ja õhk tõmbuvad üksteise külge ja pole võimalik, et maine keha lahkuks maa pinnalt. Tolleks ajaks oli läbi löönud materiaalse ühtsuse idee, sest muidu poleks ju saanudki ülemaailmset gravitatsiooniseadust teha. Planeedid ei koosnenud enam eeterlikust elemendist ja nad ei kukkunud ainult sellepärast alla, et nad tiirlesid millegi ümber. Kõik see, mis oli vaba ülemaailmsest gravitatsiooniseadusest, pidi sisaldama midagi muud kui tavapäraseid elemente. Viies element on nähtavas taevas kaduma läinud, kuid see võis olla vajalik hinge kirjeldamiseks.

Hing on jagamatu ja ühtne, sest ta on hävimatu, mittemateriaalne, aga hinge juurde käivad veel sellised asjad nagu tahe, mõistus ja mälu. Ja see seostub ka ühe teise tuntud inglise filosoofi John Locke'iga (1632–1704). Mis kasu oleks inimese ülesäratamisest, kui ta ei mäletaks mitte midagi? Teda ei saaks õiglaselt karistada ega premeerida, kui ta ei teaks, mille eest seda tehakse.

Roomet Jakapi: John Locke'i mõtisklustes ülestõusmise ning surmajärgsete tasude ja karistuste üle ilmneb väga selgesti moraalne vastutuse problemaatika. Nagu paljud tollased filosoofid, tegeles ka J. Locke küsimusega, kas inimese hing on oma põhialuselt vaimne, täiesti mittekehaline ja saab kehast lahus eksisteerida või ei. Seisukoht, et hing ei saa kehast lahus eksisteerida, oli tol ajal halvaks pandav ja võis kaasa tuua vähemasti maiseid karistusi. J. Locke kuulus tõenäoliselt nende heterodokssete mõtlejate hulka, kes leidsid, et kui inimene sureb, siis sureb ta tervikuna, hing ei jää kuhugi õhku eraldi rippuma. Lõpuks äratatakse üles inimene tervikuna. Ta leidis, et see ei olegi lõppkokkuvõttes tähtis, kas see mõtlemise, tajumise, kogemise ja tahtmise võime, mis inimese hinges on, on olemuselt materiaalne või mittemateriaalne. Ta arutles küsimuse üle, kas materiaalne võiks olla võime mõelda. Ja ta leidis, et see on põhimõtteliselt võimalik. Jumal võis anda materiaale sellise võime. See tähendaks, et mõtlemist teostab aju, mõtlemine on materiaalne, mitte mingisugune hingeline omadus, hing ripub ihu küljes ja ei saa ilma selleta olla. Aga lõppkokkuvõttes me ei teagi, kas hingeliste tegevuste alus on materiaalne või mittemateriaalne ning sel ei ole ka suuremat tähtsust. Tähtis on see, et siis, kui viimne kohtupäev kätte jõuab, ärkab üles seesama inimene, kes elas kord oma maist elu, ja seesama inimene on ta tänu sellele, et tal on seesama (enese)teadvus, mis tal oli. Surnust ärganu teab, et ta on seesama isik, kes kunagi sündis, kasvas, vananes ja suri.

Enn Kasak: Tal on samad mälopildid ja assotsiatsioonid, mis olid sellelsamal inimesel, aga nüüd tekib üks teine probleem, mis juhtub Robert Louis Stevensoni kuulsa kangelasega, kes oli korraga dr Jekyll ja mr Hyde? Olgu see kas või skisofreenia vorm, kuid võib juhtuda, et ühe inimese kehas ongi kaks isikut. Ta tunneb ennast vahel hea, vahel õela persoonina, kusjuures kumbki mina mäletab vaid enda korda saadetut. Üks neist väärrib õigeks-, teine hukkamõistu. Ja see nende ühine keha äratatakse üles. Mis nüüd saab?

Roomet Jakapi: Ega olegi kerge lahendust pakkuda. Ilmselt saab siin apelleerida üldisele eeldusele, et igal inimesel on ikkagi personaalne hing, s.t inimene on loodud ühe kindla isikuna; ja kuigi selle isikuga võib elu jooksul toimuda igasuguseid veidraid asju, ei lange temalt moraalse vastutuse koorem.

Nüüd lähemalt sellest, mis juhtub inimese hingega vahetult pärast (kehalist) surma. Anglikaani kiriku ametlik doktriin oli selline, et inimese hing on loomu poolest surematu. Selle õpetuse kohaselt on hing kehast lahutatav ja saab eksisteerida ilma kehata, mis juhtubki siis, kui inimene sureb. Erinevalt kehast, mis koosneb teatud osadest ja võib koost laguneda, on hing teatud mõttes ühtne, jagamatu, lagunematu ja seetõttu hävimatu. Hing elab keha lagunemise üle ja eksisteerib edasi. On omaette küsimus, kuidas ikkagi seda kehast lahus eksisteerivat hinge ette kujutada. Tänapäeva teaduslike seisukohtade vaatevinklist on see ilmselt väga raske kui mitte võimatu. Üks võimalus seda ette kujutada on niimoodi, et hing on see, mis tajub või mõtleb. See, mis tajub või mõtleb, ei ole silm ega kõrv ega isegi mitte aju, vaid hing, kuigi sel hingel võib olla mingisugune asukoht ajus.

Enn Kasak: Võiks küsida, kuidas hing saab tajuda ilma kehata? Vastus: see on hinge põhiomadus.

Roomet Jakapi: Jah, nii võib öelda küll. Hing on just nimelt *see, mis mõtleb*, ja mõne käsitluse kohaselt võib mõtlemine (avaras tähenduses) olla hinge loomuseks või põhiliseks omaduseks.

Enn Kasak: Tolle ajastu mõtlejale oli see iseenesestmõistetav. Tänapäeva inimesele on selline käsitlus peaaegu arusaamatu. Kui tänaselt tudengilt küsida, millega ta mõtleb, siis tavaline vastus kõlab: ma mõtlen ajuga. Kui mul aju ära võetakse, siis ma enam ei mõtle.

Ja kui seejärel küsida sellise teadmise allika kohta, siis selgub, et teadus olevat selle kindlaks teinud. Oluksorra kirjeldamiseks sobib väga hästi üks vana bioloogide anekdoot:

Teadlased katsetasid, millise elundiga kirp kuuleb. Selleks õpetati kirpe teatava häälesignaali peale hüppama. Seejärel lõigati kirpudel organeid ühekaupa ära ja katsetati. Kirbud jätkasid hüppamist. Pärast pikki katsetusi selgus, et pärast jalgade äralõikamist kirp enam ei hüppa. Siis tehti järeldus, et kirp kuuleb jalgadega.

Pole välistatud, et ajuga on sama lugu. Kui aju vigastada, siis ei saa inimene enam ennast väljendada, kuid sellest ei järeldu veel, et ta ajuga mõtleks. Võib-olla on aju üksnes organ, mis vahendab mõtteid maailma. Selline enesestmõistetav võimalus on uusaja mõtlejale vägagi arusaadav, kuid tänapäevasele inimesele lausa mõistetamatu. Praegu on valitsev uskumus, et inimene koosneb üksnes aatomitest, mis moodustavad kehaosi, olgu need käed, jalad või aju. Midagi enam lihtsalt ei saa inimeses olemas olla. Ja kuna mõtlemine on seotud ajuga, siis aju peabki olema see organ, millega inimene mõtleb.

Roomet Jakapi: Jah, meile on ette antud see metafüüsiline uskumus, et inimeses lihtsalt ei olegi midagi muud kui materia.

Enn Kasak: Arusaam, et inimene mõtleb ajuga, pole mitte teaduslik teadmine, vaid uskumus. See uskumus on arukas ja hästi põhjendatud, see on väga usutav, kuid ta jääb esialgu ikkagi vaid uskumuseks. Seda pole ükski teadus tõestada suutnud ja võib-olla ei suudagi, sest see uskumus võib osutuda valeks. Oletame näiteks, et ma lõikasin näppu ja mul on valu. Kas valu on ajus? Ei, vastatakse, näpul on ju valu. Aga kui ma näpu tundenärvi läbi lõikan, miks siis enam näpul valu ei ole? Nii et valu pole näpus, ehkki see tundub niiviisi olevat. Kus see valu siis on? Seda tüüpi arutlused näitavad, et enesestmõistetavas tavaarutluses on midagi väga valesti. Vastust otsides võib jõuda vägagi ebaharilikule filosoofilisele positsioonile. Kui uusaegne mõtleja J. Locke'i eeskujul "ainult rakendas oma mõistust", siis taipas temagi, et midagi tuleb juurde postuleerida. Nii postuleeritigi hinge olemasolu, millesse uskumine polnud tollal sugugi veidram kui usk mateeriasse.

Roomet Jakapi: Teisest küljest võiks öelda, et nendele oli ette antud või neile oli peale pandud säärane uskumus, et hing on mingi iseseisev, teatud mõttes eraldiseisev alge või printsiip, mis järelikult elab ühel või teisel moel surma üle.

Enn Kasak: Kui inimesel on mingisugune uskumus, siis ta leiab selle kinnituseks tuhandeid põhjendusi. Olles veendunud, et hing

on olemas, on võimalik leida väga palju põhjendusi selle kasuks ning ainult loll võib öelda, et hinge pole. Ja kui inimene usub, et ainult mateeria on olemas, siis leiab ta kohe tuhat põhjendust, miks midagi muud olla ei saa. Filosoofi ülesandeks on näidata, et mõlemad kõnealused mõtteviisid põhinevad üksnes uskumustel, mitte teadmistel.

Roomet Jakapi: Ja tõepoolest, inimene leiab tuhandeid põhjendusi ja valab need sadadesse traktaatidesse. 18. sajandi alguse Inglismaal kirjutati tõepoolest üksteise järel traktaate ja pamflette selle põhjendamiseks, et hing on kehast lahutatav, ta on midagi täiesti põhimõtteliselt kehast erinevat ja mittemateriaalne.

Enn Kasak: Keha lausa ei lase hingel oma põhilisi omadusi n-ö realiseerida.

Roomet Jakapi: Mõne vaatekoha järgi tõesti. Kui hing on mittemateriaalne asi, mis tajub, tunneb ja mõtleb, siis teeb ta seda keha ja iseäranis aju *vahendusel*. See, mida inimene näeb, kuulleb, tunneb jne, jõuab hingeni kõrvade, nina, silmade ja lõppkokkuvõttes ajutegevuse kaudu. Aga on selge, et kui inimene sureb, siis need kehalised tegevused lakkavad. Keha hakkab lagunema, aju hakkab lagunema. Tekib küsimus, et mida see hing siis õieti teeb või kuidas ta “elab”, kui keha tema ümbert ära laguneb. Hinge loomuliku surematuse õpetuse kohaselt, nii kummaline kui see meile tänapäeval ka ei tundu, on niimoodi, et keha ja isegi aju lagunemine ei tähenda hinge hävimist. Leidub hulk vaimseid või hingelisi võimeid ja tegevusi, mis võivad täielikult sõltuda aju tegevusest, aga võib leiduda ka selliseid, mis ei ole vältimatult seotud aju tegevusega.

Kui nüüd hing on kehast eraldunud, siis on ta teatavas mõttes ärkvel ehk teadvusel. Ta ei maga ega ole surnud, säilib mingisugune teadvus ja ilmselt ka eneseteadvus, säilib mingisugune tajumine, tundmine või kaemine. Ühtlasi on võimalik ja isegi tõenäoline, et säilib ka mälu või mälestus oma maapealsest elust või elust kehas. Kuidas on see võimalik, et kehatu hing tajub või mõtleb või näeb midagi ja talle saab osaks mingi kogemus? No kui on nii, et keha ja aju ei ole mitte midagi muud kui hinge ajutine kodu või koda, siis pole see keha enam kui mõtlemise, tajumise, maailma tunnetamise vahend. Vähemalt osa hinge tegevusi on täiesti mittemateriaalsed ja nad on võimalikud ka ilma keha ja ajuta. Hing võib tajuda või tunnetada vahetult, kehatult.

Enn Kasak: Siin on tähtis just see vahetult tajumine, see on vahetu arusaamine, vaba vahendavatest organitest, mis võivad töde moonutada. Kõik on kohe selge nagu selgeltnägemises.

Roomet Jakapi: Puhas vaimne visioon, nägemus asjadest.

Enn Kasak: Seda ma tahtsingi enne öelda, kui väitsin, et keha ainult segab hinge põhjustades teatud piiranguid. Sellise õpetuse järgi on hing iseenesest võimeline tajuma maailma nii nagu ta on, väga täpselt ja väga õigesti. Aga on ka teisi arvamusi. Mõnede õpetuste järgi pole hing siiski ilma kehata võimeline maailma tajuma, alati peab olemas olema ka mingi vaheseade.

Roomet Jakapi: Näiteks mingi õhuline või eeterlik keha.

Enn Kasak: Inimese keha pole mitte üksnes sõiduk, mis teda viib ühest maailmast teise, vaid see on ka vahend, mis annab hingele mõõteriistad ja vahendid, millega maailmas liikuda.

Roomet Jakapi: Kui nüüd vaadelda hinge kehast lahutatuna, siis võib öelda, et ilmselt on asju, mida hing saab näha ja mõelda just nimelt kehast väljununa. Ja samas võib olla säärased asju, mida ta saab tajuda ainult kehas olles.

Enn Kasak: 17.–18. sajandi inglise mõtlejad arutlesid palju selle üle, mis toimub hingega vahetult pärast surma. Kui ta on kehatuna võimeline tajuma ja mäletama, siis on see hing mõnes mõttes aktiivne. Ta ei saa küll midagi otseselt toime panna, kuid tal on vähemalt võimalik järele mõelda oma elu üle selles vaheseisundis, mis algab keha surma ja lõpeb ülestõusmisega. Ja siin tekib küsimus: kas selles vaheseisundis ei saaks hing kuidagi oma olukorda parandada? Näiteks oletame, et inimene tegi maa peal patu, on sattunud patuste nimekirja ja nüüd, pärast surma, on hing sellest teadlik. Juhul, kui hing on ärkvel, on tal paljude teooriate järgi terve hulk tõendeid oma olukorra kohta. Ainuüksi vaheseisundi tingimuste põhjal teab hing, milline otsus teda ootab. Võib-olla on ka sel perioodil võimalik kuidagi meelt parandada, astuda samme, mis kergendaksid lõpptulemust. Et lõppjaam nimetusega Põrgu vahetataks ümber teise, märksa meeldivama lõppjaama vastu.

Roomet Jakapi: Tavaline seisukoht oli selline, et surmahetkel on inimese edasine saatus juba määratud. Tema seisund fikseerub surmahetkel. Inimese hing läheb surmajärgsesse olekusse, kus ta ei saa enam midagi parandada. Üksnes selle järgi, mis ta maises

elus on teinud, määratakse talle vastavalt kas karistus või hüvitis, lõppkokkuvõttes igavene mõnu või valu. Aga oli ka selliseid seisukohti, mille järgi selles surmajärgses olekus saab oma maise elu üle järele mõelda, mõista, mida valesti sai tehtud, kahetseda ja paluda andestust.

Enn Kasak: Ja need, kes saavad neetud olema, juba kannatavad, ning need, kes saavad taevasse, juba naudivad. Kuigi see pole veel täies mõõdus käes. Sest hingedel pole veel keha, neile jäävad hingelised naudingud ja hingelised kannatused, millele tulevikus pärast kohtuotsust peavad lisanduma ka mõõtmatud kehalised kannatused või kehalised naudingud. Vaheseisundit iseloomustakski kehaliste kannatuste või naudingute kartus või ootus. Nii arvati kõige levinumate teooriate järgi, mis tuginesid anglikaani kiriku õpetuse n-ö tolleaegsetele ametlikele doktriinidele. Aga traktaatidest võib leida hulganisti ka vähemlevinud seisukohti. Ühe üsna põneva õpetuse järgi võiks hing olla oma loomu poolest surelik.

Roomet Jakapi: Jah, see on kindlasti üks nendest vähemlevinud seisukohtadest, mida ka tol ajal väljendati. Nimelt, et hing on loomu poolest surelik. Ühesõnaga, kui asjad läheksid oma rada, ilma jumaliku sekkumiseta, siis pärast surma lakkaks hing olemast. Kuid on võimalik, et hing saavutab surematuse ristimisel. Alles ristimise läbi muutub inimene surematuks ja tänu sellele suudab hing keha lagunemise üle elada ja saab kehatult edasi eksisteerida.

Enn Kasak: Siis oleks väga hea võte ennast mitte ristida lasta, siis oleks garanteeritud, et pole võimalik põrgusse sattuda. Kahjuks aga kaob sellega ka võimalus taevasse sattuda.

Roomet Jakapi: Ma arvan, et sellise mõtteviisi klassifitseeriks 17. sajandi inimene rumaluse alla. Kuidas võib inimene teha nii lolli valiku, et ta loobub võimalusest pälvida igavene elu. See on muidugi seotud teatava riskiga.

Enn Kasak: See risk on mõnikord ju päris suur!

Roomet Jakapi: No see on enda teha.

Enn Kasak: Aga inimene ei saagi siin ise valida, sest tavaliselt ristitakse laps veel enne, kui ta muutub otsustusvõimeliseks. Arvatavasti võib see olla üks põhjusi, miks mõnede seisukohtade järgi tohiks ristida üksnes täie mõistusega inimest. Muidu võib minna nii, et lapsel sokuatatakse igavene elu kaela, aga tema täiemõis-

tuslik valik oleks hoopis teine: ta ei soovi mingit igavest elu. Nüüd on ta sunnitud veel ka mingit korralikku elu elama ja sealjuures pole sugugi kindel, et ta ikkagi taevasse pääseb.

Sellised mõttekäigud olid siiski pigem erandiks kui reeglilik. Tahan siin juhtida tähelepanu asjaolule, et tolle aja inimene põlgas ära tänapäevases mõttes täisväärtusliku elu. Meie ajastu inimene elab täisväärtuslikult, kuni ükskord tuleb koivad sirgu visata. Tol ajastul põlati selline elu ära kui kehv või lausa inimvääritu valik.

Roomet Jakapi: Ristimisel põhineva surematuse korral kerkib küsimus nende isikute saatusest, kes on surnud ilma, et neid oleks ristitud. Maailma ajaloo oli enne kristluse levimist sääraseid ju tohutult palju. Siit paistab paratamatult järelduvat, et nendel inimestel ei olnud ja ei ole mingit pääsemislootust. See on jällegi üks ajastuomane probleem, mida kõnealuse vaate pooldaja pidi suutma kuidagi lahendada.

Enn Kasak: Ja kuigi me arutlesime, et inimesed võiks ristimata jätta, ei tohi siiski unustada, et see ei olnud tavalise inimese üldlevinud seisukoht. Sest arutlus võib osutuda valeks. Kindlam on enast ikkagi ristida, seda on kristlased ju alati teinud.

Roomet Jakapi: Teine, võrdlemisi ebatavaline vaatenurk, mille pooldajaid ei olnud palju, oli niisugune, et hing läheb kohe pärast surma taevasse või põrgusse.

Enn Kasak: Kui inimesed räägivad tänapäeval taevast ja põrgust, tehakse seda enamasti naljaga pooleks (jätaks siinkohal kõrvale sügavalt religioosse vähemuse). Pajatustest ja anekdootidest ilmneb, et niipea kui keegi sureb, koputab ta kohe Peetruse juures taevavärvale või sikutatakse teda otsekohe viglaga väga kahtlates suunas. See näib olevat valdav seisukoht.

Roomet Jakapi: Kui lähtuda hinge loomuliku surematuse õpetusest, siis on asjad teisiti. Kehalise surma järel on kehatu hing teatavas vahepeelses olekus (*intermediate state*), mis kestab ihu ülestõusmiseni. Ta ei asu ei taevas ega põrgus, vaid mingisuguses ajutises asupaigas, mida on nimetatud küll paradiisiks, küll Abrahami süleks või ka Hadeseks. See on hingede ajutine asupaik, kus heade ja pahade hinged on juba üksteisest eraldatud. Mõnikord kujutleti seda ette justkui hoonena, kus hinged viibivad, nõnda et head ja pahad on üksteisest seinaga eraldatud. Head naudivad seal taevaliku õndsuse eelmaitset ja pahad kas siis juba kannatavad või elavad kohtumõistmise ja karistuse ootuses.

Enn Kasak: Aga esindatud olid ka märksa materialistlikumaid vaatenurgad, mille järgi inimese hing ei ole kehast üldse lahutatav.

Roomet Jakapi: Need on vaated, mis on kõik mahutatavad mõiste mortalism alla. Mortalism tähendab surmaõpetust. Siin on omakorda mitmeid vaatenurki. Üks neist on see, mida nimetati *soul-sleeping* ('hinge magamine'), mis tähendab seda, et kui inimene sureb, siis tema hing ei hävi täielikult, vaid eksisteerib edasi, kuigi ta ei tea ega taju ega tunne midagi. Ta magab. See tähendab, et kõikide surnud inimeste hinged on säärases magavas olekus maailma lõpuni. Teise vaate järgi sureb hing koos kehaga, keha häving on ka hinge häving.

Enn Kasak: Hinge enese seisukohalt pole ju suurt vahet, kas ta magab või on koos kehaga surnud.

Roomet Jakapi: Paljud mortalistid leidsid siiski, et surm või "hinge uni" pole lõplik olukord, sest lõpuks äratatakse surnud ikkagi üles.

Enn Kasak: Seisukoht, et hing elab koos kehaga ja sureb koos kehaga ning tekib siis uuesti, kui keha taasluuakse, on ju mõnes mõttes täiesti materialistlik seisukoht. Tolle aja üks tuntumaid materialistlikke filosoofe Thomas Hobbes (1588–1679), keda tihti peetakse religiooni suhtes üleolevaks, ei välista mitte kuidagi igavest elu erinevalt käesaegsetest materialistidest. Võib-olla oleks kasulik põgusalt puudutada mõnda tänapäeva seisukohta selles küsimuses.

Roomet Jakapi: Tänapäevane teaduslik hingekäsitlus on kindlasti materialistlik. Näiteks väidetakse, et "psüühika on kõrgesti organiseeritud materia funktsioon", mis "eksisteerib üksnes elava aju tegevuse avaldusena" (Jüri Saarma, *Psühhopatoloogia*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2000, lk 11). Ühesõnaga, kui aju on surnud, siis on ka hing surnud. 17. sajandi materialistile ei pruugi see nii olla. Tõsiasi, et hing ei saa ilma kehata eksisteerida, ei pruugi tähendada, et inimene säärase materiaalse olendina ei võiks pälvida igavest elu. Ta läheb täiega magama ja kui maailmalõpp kätte jõuab, ärkab täiega ellu. Nii arvas ka T. Hobbes.

Enn Kasak: Tänapäevased uskumused võivad omamoodi naljakad olla. Võib-olla mõni mäletab filmi *200-aastane mees*, mis on tehtud Isaac Asimovi ja Robert Silverbergi raamatu *Positrooniline inimene* põhjal. Igavest elu pole selles lubatud mitte inimestele, vaid ühele eriti tublile robotile, kes küll inimlikkuse nimel pakkumisest keel-

dub. Inimene on täna võtnud iseendalt lootuse igavesele elule, kuid on meelsasti valmis uskuma, et tema loodud robotid võivad põhimõtteliselt igavesti elada. Selleks peab ainult nende aju olema piisavalt keeruline. Hing tekib kõikjal, kus on piisavalt keeruline materia. Ühed aatomid kogunevad kokku pesemata sokkideks ja haisevad, teised ajuks ja mõtlevad. Kogu see keerukuse jutt kõlab nagu usutunnistus, sest pole võimalik mõista, miks peaks keeruline materia olema teistsugune kui lihtne.

Eesti filosoof Undo Uus tõi kunagi mitu head näidet. Kui ma üritaksin seletada, et ehitasin igiliikuri ja selleks on pliiats, siis sikutan selle paremat poolt ja see tõmbab vasakut poolt järele ning siis vasak pool lükkab jälle paremat ja pliiats liigub igavesti. See seletus on naeruväärne, kõik naeravadki. Aga kui ma räägin, et mul on hästi keeruline igiliikur, selles on palju transistoreid, hammasrattaid ja võlle ning kõik nad liiguvad väga keerulise vāntmehhanismi ja elektri abil, siis leiduks ka uskujaid. Tundub, et väga keeruline igiliikur võiks tõepoolest mingi kavala nipiga töötada.

Teises näites liidame kahe ja kolme ning veendume, et see on sama mis kolm liita kaks. Aga kui ma võtaksin miljard arvu ning liidaksin neid mingis eriti kavalas järjekorras, võib-olla saaksin ma mõnel korral suuremast osast vastustest teistsuguse summa?

Nii võiks arutleda ka aatomite üle. Kaks aatomit ei moodusta hinge, kuid kui palju aatomeid keeruliselt kokku kuhjata, siis tekib neil kõrgelt organiseeritud omadus ehk hing. Kui inimene usub siiralt materia erilisusesse, siis muidugi tundub talle, et see jutt on puhas tõde. Materialism töötab hästi välise vaateleja seisukohalt, kuid on tihti vastuolus sellega, mida ma vahetult tajun. Kuid vastuolude märkamiseks pean ma olema vaba materialismiusust.

Nii nagu tänapäeval kiputakse 17.–18. sajandi mõtlejate üle naerma, nii naerdakse tulevikus ka meie üle ja meie primitiivse materialismiusu üle.

Pöördugem nüüd tagasi hinge rännakute juurde pärast surma. See on mõnes mõttes keeruline ja oluline teema, sest surra tuleb meil kõigil ja arusaam sellest pole just kõige lõbusamat sorti teadmine. Meie poolt käsitletava ajastu mõtlejad pakkusid küll välja erinevaid vaheseisundite teooriad, kuid vaheseisund pidi ikkagi lõppema. Ja lõpuks peab inimene minema kas taevasse või põrgusse, mis asuvad sellesamas Universumis, mitte teispoolsuses.

Meie arutluste üldpealkirjaks oli makrokosmos, sest me käsitlesime tõepoolest seda suurt maailmakorda, tervet universumit, jätmata välja ka selliseid inimesele tähtsaid asju nagu taevast ja põrgu. Kas aga ühel tänapäevasel arukal, valdavalt ateistlikul, pragmaatiliselt mõtleval, mõnikord lausa küünilisel inimesel oli lisaks kultuuriloole midagi kõrva taha panna nendest saadetest?

Üks asi on see, et paljud meie teadmised on pigem uskumused, mis võivad meid segada, kui tahame leida vastuseid olulistele küsimustele. Veel enne, kui oskame küsida, on meile selgeks õpetatud kergesti mõistetavad lihtsad valed vastused.

Roomet Jakapi: Ja näiteks kui käsitleda ka kesk- ja varast uusaega tervikuna, võib öelda, et ka sellel ajastul oli mingi kindel baasuskumuste süsteem, millele inimesed rajasid oma maailmapildi. Ja ka need uskumused õpetati selgeks juba varases eas.

Enn Kasak: Ja sellega välditakse ebamugavaid olulisi küsimusi. Võib-olla imestatakse tulevikus, miks meie aja inimesed olid nii lollid, et nad ei märganud või ignoreerisid iseenesestmõistetavaid asju, mis sündisid nende silma all iga päev.

Roomet Jakapi: Kodukäijaid näiteks.

Enn Kasak: Ma ei väida, et sellised nähtused on olemas, ma ei tea seda, mulle pole ilmutatud. Kuid ma tean, et paljude inimeste arvates on sellised nähtused olemas. Inimesed, kes selletaoliste nähtusega kokku puutuvad, ei taha enamasti neist rääkida. Kujutage ette, et üks väga lugupeetav akadeemik esineb televisioonis ja talt küsitakse, kus tal need head mõtted tulevad. Ja teadlane vastab: kõige paremat mõttest saan ma oma ammusurnud vanaemalt, ma räägin temaga unes igal ööl. On kerge ette kujutada, mis selle akadeemikuga edasi hakkab juhtuma.

Koolilõpetajale öeldakse: kui sa oled terve mõistuse juures, siis garanteerime, et sa ei kohta ialgi kodukäijat ega surnud vanaema. Me kinnitame seda oma haridusttõendava dokumendiga. Kes küll andis meile nii fanaatilise usu?

Roomet Jakapi: Siinkohal peabki lõppema meie mõttereik makro- ja mikrokosmosesse, universumi ja inimolendi saladuslikesse sügavustesse. Varauusaegsete briti mõtlejate kaasabil käsitlesime maailma alguse ja lõpu problemaatikat, suurt veeuputust, surnute ülestõusmist ja muid olulisi sündmusi universumi arenguloos, vaatlesime inimese keha ja hinge võimalikke rännakuid läbi maise elu iga-

vesse ellu (või hoopis igavesse surma). Nägime, et maa peal, taevas, põrgus, enne sündi, pärast surma – kõikjal ja alati on inimese keha ja hinge seos ja vahekord filosoofilises mõttes problemaatiline ja mitmeti tõlgendatav. Ühtlasi näitasime filosoofilise, religioosse ja teadusliku mõtteviisi tihedat läbipõimitust varauusajal.

Enn Kasak: Ja ka tänapäeval...

Roomet Jakapi: Ja vist ka tulevikus...

Artikli aluseks on 2003. aastal Vikerraadios eetris olnud Maris Johanne-se toimetatud raadiosaade.